

וקראת לשבת ענג¹

הרב אליקים צדוק

מבוא

במאמר זה נשתדל להתייחס בקצירת האומר לערכה הגדול של מצוות תלמוד תורה בשבת, למאפיינים המייחדים אותה ממצוות תלמוד תורה שבכל יום, לאתגרים הניצבים בדורנו בפני החפץ לקיימה כהלכתה וכראוי לה, ולדרך המלך לשילוב כלל הערכים החשובים שאמורים לבוא לידי ביטוי במהלך יום השבת.

זיווג משמים

כתב הטור (או"ח סי' רצ) :

קובעין מדרש (=לימוד ציבורי), כדאיתא במדרש² 'אמרה תורה לפני הקב"ה: ריבוננו של עולם! כשייכנסו ישראל לארץ, זה רץ לכרמו וזה רץ לשדהו, ואני מה תהא עלי? אמר לה: יש לי זוג שאני מזווג לך ושבת שמו, שהם בטלים ממלאכתם ויכולים לעסוק בך'. על כן צריך שיקבעו מדרש להודיע לעם את חוקי הא-להים ואת תורותיו.

מדברי המדרש עולה שהשבת היא שהצילה את עם ישראל מלהיות 'עם הארץ' תרתי משמע: עם המשועבד אך ורק לעבודת האדמה, אך ריק ונעור מתורה ומחוכמה. אמת שגם בימות החול נצטוונו לקבוע עתים לתורה ולעסוק בה ביום ובלילה, אך מטבע הדברים יוחד דווקא יום השבת – בו שובתים אנו מעמלנו, וחוזרים לבחינה של 'אוכלי המן' שכל מלאכתם עשויה – לפעילות רוחנית משמעותית, שבמרכזה לימוד התורה שהוא 'כנגד כולם'.

¹ לפני למעלה מעשור זכיתי ללמוד בחבורה שבתוכה גם ר' חיים ידוב ע"ה את פרק 'כיצד מברכין'. אז התוודעתי לאהבת התורה שבו, לחריפותו ולידענותו. ועתה שנסתלק לעולם שכולו שבת מנוחה לחיי עולמים (תמיד ז, ד), יהיו דברים תמציתיים אלו (הראויים אליו כנצר לחסידות גור-קוצק), שעניינם תלמוד תורה בשבת, נר לנשמתו הטהורה ונפש לדמותו המאירה.

² איני יודע מקורו איה.

מאפייני הלימוד בשבת

ויקהל משה את כל עדת בני ישראל ויאמר אליהם [...] ששת ימים תעשה מלאכה, וביום השביעי יהיה לכם קדש, שבת שבתון לה' (שמות לה, א-ב). בילקוט שמעוני מובאת דרשה³ העומדת על הקשר שבין השבת לבין הקהלת העם: 'רבותינו בעלי אגדה אומרים, מתחילת התורה ועד סופה אין בה פרשה שנאמר בראשה 'ויקהל' אלא זאת בלבד. אמר הקב"ה: עשה לך קהילות גדולות ודרוש לפניהם ברבים הלכות שבת, כדי שילמדו ממך דורות הבאים להקהיל קהילות בכל שבת ושבת ולכנוס בבתי מדרשות, ללמד ולהורות לישראל דברי תורה, איסור והיתר, כדי שיהא שמי הגדול מתקלס בין בני'.

שתי נקודות מרכזיות משתמעות ממדרש זה: א. הייחודיות של מצוות תלמוד תורה בשבת היא בהתקיימה בקהל גדול ברשות הרבים הציבורית, דבר המתאפשר דווקא ביום שבתון ומנוחה, כשסדר היום הקהילתי שווה לכל. ב. תוכן הלימוד צריך להיות מעשי, ודווקא בעניינא דיומא, בבחינת 'ודבר בעתו מה טוב' (משלי טו, כג).

שעת בית המדרש

כתב הרמב"ם (הלכות שבת כג, כ): 'אף לקרות בכתובים בשבת בשעת בית המדרש אסור, גזירה משום ביטול בית המדרש, שלא יהיה כל אחד יושב בביתו וקורא ויימנע מבית המדרש'. וביאר המגיד משנה את מהותו של מוסד זה הנקרא 'שעת בית המדרש בשבת': 'דרכם היה שהיו דורשין לעם בשבתות ומלמדים לעם חוקי הא-להים ותורותיו. והיה תועלת גדולה לכולם בזה [...] ואפילו על החכמים הגדולים היה הרב

³ דרשה דומה מובאת גם במדרש הגדול. הבית יוסף (או"ח סי' רצ) העתיק דרשה זו בשינויים מסוימים בשם מדרש תנחומא, ולא מצאתיה שם. שינויים אלו בנוסח המדרש הביאו לכך שבבית-יוסף ובשולחן-ערוך לא נזכרו תכנים הלכתיים בין מרכיבי דרשת החכם בשבת. הבית-חדש העיר על כך ועמד על הצורך לשלב הלכות שבת או נושאים הלכתיים הנוכחים בפרשה, עם דברי אגדה המושכים את לב השומעים ומביאים אותם לידי יראת ה'. וראה בשו"ת יביע אומר ב, יח שהאריך בעניין זה. דומה ששני ספרים המשקפים את דרשות השבת של חכמי בבל – 'שאלתות דרב אחאי גאון' מתקופת הגאונים ו'בן איש חי' מתקופת האחרונים – מייצגים בצורה המובהקת ביותר מגמה זו של עיסוק הלכתי בענייני הפרשה בתוספת נופך מחשבתי-מוסרי. מדרש תנחומא הארצישראלי משלב אף הוא תכני הלכה ואגדה מעניין הפרשה, אלא ששם האגדה עיקר וההלכה טפלה לו.

מקפיד כשלא היו באין לשמוע דבריו, לפי שהקיבוץ ההוא ברוב עם היה חוזק הדת ושמירת גדריו. יוצא אפוא שמוסד זה נועד לקבוע נורמה חברתית מחייבת של לימוד תורה ציבורי וממוסד בשעה מוגדרת בשבת. זאת לעומת לימוד תורה בחול הנושא אופן אישי יותר, בהתאם ללוח-הזמנים וליכולות של כל אחד ואחד.

כתב הטור (או"ח, רצ): 'ואסור לקבוע סעודה בזמן בית-המדרש, כדאיתא בגיטין (לח, ב): 'בהני תלת מילי נחתי בעלי בתים מנכסייהו', וחד מינייהו: 'דקבעי סעודתא בשבתא בעידן בי מדרשא'. הדברים הועלו להלכה בשולחן ערוך (רצ, ב), והוסיף על כך המשנה ברורה (ס"ק ז): 'וזהו תוכחת מגולה לאותם האנשים שמטיילים בעת ההיא בשוקים וברחובות, כי אפילו סעודת שבת שהיא מצוה אסור אז, מפני ביטול תורה. וכל שכן לטייל ולהרבות אז בשיחה בטלה שאסור'.

למדנו מכאן על חשיבותה הגדולה של 'שעת בית המדרש', עד שנדחים מפניה אף דברי מצווה אחרים, כגון קריאה בספרי הכתובים או עונג שבת בסעודה.

עונג שבת בגשם וברוח

כתב הרמב"ם (הל' שבת ל, י): 'אכילת בשר ושתית יין בשבת עונג הוא לה [...] ואסור לקבוע סעודה על היין בשבת ובימים טובים בשעת בית המדרש. אלא כך הוא מנהג הצדיקים,⁴ יתפלל אדם בשבת⁵ שחרית ומוסף בבית הכנסת, ויבוא לביתו ויסעד

⁴ זהו נוסח כתבי היד. ובדפוסים כמו השלימו עם ירידת הדורות ותיאמו את ההלכה עם המציאות שהכירו, בכותבם: 'אלא כך היה מנהג הצדיקים הראשונים'. נראה שהמונח 'צדיקים' בהקשר זה, מתבאר נכונה על ידי דברי הרמב"ם במורה הנבוכים ב, לט (בתרגום ר"י קאפח): 'כך הדבר בתורה הזו כמו שביאר את איזונה ואמר 'חקים ומשפטים צדיקים' (דברים ד, ח), וכבר ידעת כי ענין 'צדיקים' – 'מאוזנים'. כלומר, הצדיק הוא האדם המאוזן, המשלב באופן המיטבי עונג שבת גשמי ורוחני. וראה בגמ' שבת קיט ריש ע"ב את ביטוי הקשה של רבי זירא כלפי המקצינים לאידך גיסא ופוגעים בעונג שבת בגלל התמדתם בתורה.

⁵ אבל ביום טוב הסדר שונה מעט, וכך כתב הרמב"ם בהלכות יום טוב ו, יט: 'אף על פי שאכילה ושתיה במועדות בכלל מצות עשה, לא יהיה אוכל ושותה כל היום כולו, אלא כך היא הדת. בבוקר משכימין כל העם לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ומתפללין וקורין בתורה מענין היום, וחוזרין לבתיהם ואוכלין. והולכין לבתי מדרשות קורין ושונין עד חצי היום, ואחר חצי היום מתפללין תפילת המנחה וחוזרין לבתיהן לאכול ולשתות שאר היום עם הלילה'. נראה שבעוד שביום טוב אימץ הרמב"ם את העיקרון

סעודה שנייה, וילך לבית המדרש, יקרא וישמע עד המנחה, ויתפלל מנחה ואחר כך יקבע סעודה שלישית על היין ויאכל וישתה עד מוצאי שבת.

אמור מעתה, כי סדר היום בשבת צריך לאזן בין עונג הגוף באכילה ושתייה על שולחן-השבת ובין עונג הנפש במזונה הרוחני בעת לימוד התורה הקדושה בבית-המדרש.

שינה/שינון בשבת תענוג

בגמרא (מגילה כג, א) מצוטטת בריתא, לפיה 'בשבת ממהרין לבוא'. ופירש רש"י 'לקרות שמע כותיקין'. לעומת זאת מובא בהגהות הרמ"א⁶ לשו"ע (או"ח רפא, א): 'ונוהגים שבשבת מאחרין יותר לבוא לבית-הכנסת מבחול, משום דבתמיד של ימות החול נאמר 'בבקר' ואצל שבת נאמר 'וביום השבת', דמשמע איחור'.⁷ במשנה ברורה (ס"ק א) העיר שהכוונה לאיחור יחסי, אך עדיין יש להקפיד על קריאת-שמע בעונתה, וציין גם שמדברי רש"י משמע שבשבת משכימין להתפלל כותיקין.

⁶ יחציו לה' וחציו לכם' (פסחים סח, ב), הרי שבשבת – בה אין עיסוק במלאכת אוכל נפש – על האדם להקדיש את רוב זמנו ללימוד תורה. לכן נמשך הלימוד ביום טוב רק עד חצי היום ומסתיים ביחציו היום' בתפילת 'מנחה גדולה', ולעומת זאת בשבת נמשך הלימוד 'עד המנחה' כשהכוונה היא לתפילת 'מנחה קטנה'. שוב ראיתי שכן דייק הב"ח (או"ח רמב, א) בלשון הרמב"ם, ושם לבי (אגב, מדבריו אלו של הרמב"ם עולה בבירור שנהגו לסעוד שלוש סעודות ביום טוב, וכך היא פשוטות לשונו גם בהלכות שבת ל, ט ובהלכות יום טוב ו, טז).

⁷ מקורו במרדכי שבת פרק טז ס"י שצח, שמסיים: 'וטעם זה שמע ר"י ב"ר יהודה בעיר רומי מפי רב האי גאון'. רבי יצחק ב"ר יהודה הוא רבו של רש"י, ראה בשם הגדולים, מערכת גדולים ערך 'רבינו יצחק הלוי'.

⁸ הב"ח (או"ח ס"י רפא) הקשה, שהפסוק שציטט הרמ"א בשם המרדכי (במדבר כח, ט) נאמר לגבי קרבן מוסף ולא לגבי תמיד של שחר. ותירץ שמכל מקום, היות וקרבן מוסף היה קרב מיד אחרי תמיד של שחר, הרי שאיחורו מורה גם על איחור תמיד של שחר בשבת. בשולי הדברים יש לציין שבספרות חז"ל והפוסקים אין כל ביטוי לאיחור תמיד של שחר בשבת, ואכן כבר ציין הב"ח בשם המהרי"ל שעיקר טעם המנהג הוא משום עונג שבת, והלימוד מהפסוק אינו אלא רמז ואסמכתא נאה.

כתב הטור (או"ח סי' רצ): 'ואם רגיל בשינת הצהריים⁸ אל יבטלנה, כי עונג הוא לו', והרמ"א העלה את דבריו בהגהותיו לשולחן-ערוך.⁹ וכתב על כך המשנה-ברורה (ס"ק ג): 'ומכל מקום לא ירבה בה יותר מדי, שלא תביאנו לידי ביטול תורה'.¹⁰

נמצינו למדים שעל אף שיש סמך לאיחור-מה של תפילת שחרית בשבת, הרי שגדול שכרם של גיבורי כוח המשכימים גם בשבת ללימוד ולתפילה בבית ה', ולאחר שהתענגו בסעודה והחליפו כוח במנוחת צהריים כדת, הולכים מחיל אל חיל ושבים ומחישים פעמיהם לבית-המדרש.

טוב לשמים וטוב לבריות

בילקוט שמעוני לתהילים (תתפא) מובא: 'ימים יצרו ולו אחד בהם' (תהילים קלט, טז), רבי יצחק אמר, זה יום השבת, שנאמר 'זכור את יום השבת לקדשו' (שמות כ, ח). כיצד, אדם עושה מלאכה כל ששה ונח בשביעי, מתרצה עם בניו ועם בני ביתו. ואף על פי כן שאתם עושים מלאכה כל ששה, יום שבת יעשה כולו תורה. מכאן אמרו, ישכים אדם ביום השבת וילך לבית הכנסת ולבית המדרש ויקרא בתורה וישנה בנביאים, ואחר כך ילך לביתו ויאכל וישתה, לקיים מה שנאמר 'לך אכל בשמחה לחמך' (קהלת ט, ז).

⁸ ולגבי ימות החול כתב הטור (או"ח סי' רלא): 'אם אי אפשר לו ללמוד בלא שינת הצהריים, יישן. ובלבד שלא יאריך בה הרבה [...] ואף בזה המעט לא תהא כוונתו להנאת גופו, אלא להחזיק גופו לעבודת השם יתברך'. וראה ברמב"ם דעות ד, ה.

⁹ וכך מורגל בפי ההמון: 'האוכל חמין – חייב מיטה'. וראה בסוף דברי השערי תשובה, מה שהביא בשם הרב החיד"א בברכי יוסף ובמחזיק ברכה.

¹⁰ מן הראוי להעלות כאן מקצת מדבריו המעוררים (תרת"י משמע) של גאון חכמי תימן, המהרי"ץ, בפירושו לסידור התפילה שקראו 'עץ חיים': 'ואחר השלמת סעודתו ישב לנוח מעט ושוב יענג עצמו מעט בשינה, ולא יתגרה בשינה הרבה כי זה לו לעוון פלילי, רק תכף יקום משנתו וירחץ וילך לבית-הכנסת ללמוד תורה עם חברי תורה, או באשר ימצא בתי-מדרשות אחרות אשר יש לו נחת רוח ללמוד עמהם. וכמה צריך אדם להיזהר מלאבד אפילו רגע אחד בשבת מללמוד בו תורה, ובפרט למי שהוא עמוס התלאות וטרוד בעסקיו כל ששת ימי המעשה, שהחיוב מוטל עליו בכפלי כפליים. כי עיקר עונג שבת הוא עסק התורה, כעניין מה שאמרו כת הקודמין (כוונתו לחכמי תימן בדורות שלפניו) 'וקראת לשבת ענג' (ישעיהו נח, יג) – כי הקריאה, דהיינו הלימוד, זהו לשבת עונג. כי לא ניתנו שבתות וימים טובים לישראל לבד (=רק) לאכול ולשתות ולהניח הספר בקרן זוית, כי על זה תפוג תורה'.

מדברי המדרש עולה שאחת המטרות של יום השבת היא הגיבוש המשפחתי (ימתרצה עם בניו ועם בני ביתו) שלא מתאפשר בשל לחץ העבודה בימות החול. רעיון זה רמוז בהמשך הפסוק אותו ציטט המדרש 'זכור את יום השבת לקדשו [...] אתה ובְנֶךָ וּבִתְךָ'. אך חשוב לתת את הדעת לכך שבצד השהות בצוותא בחוג המשפחה, מדריך רבי יצחק את האדם שלא להזניח את התפתחותו האישית בלימוד התורה, שמכוחו שורה אווירת שמחה על המשפחה כולה.

סיכום וקריאת כיוון

השתדלנו לטעום על קצה המזלג מהדרכות חז"ל לעצב את השבת כיום שמיועד ומוקדש ללימוד תורה באיכות ובכמות, בשילוב הלכה ואגדה, תוך יצירת אווירה ציבורית המעודדת לימוד זה בגילאים ובמגזרים השונים. במציאות ימינו בה נהוג 'שבוע עבודה מקוצר', כדאי וראוי לאחוז בדרך של 'הוספה מחול על הקודש' ולייסד גם ביום שישי (בקיץ) ובמוצאי שבת (בחורף) מסגרות ללימוד תורה משמעותי בכל אתר ואתר.

אמת שאתגר ניצב בפני כל איש ישראל המבקש לקחת נושא זה ברצינות, ולא לפטור את עצמו בעלעול בעלוני השבת או בשמיעת רעיון קצר סביב פרשת השבוע. לעתים נדמה שזמן איכות מקודש זה עלול להיחמס ולהתמסמס על ידי 'שינה של שחרית, יין של צהריים, שיחת הילדים ושיבת בתי-כנסיות של עמי הארץ' (אבות ג, י). נדרשים כאן חריצות וכוח רצון, תכנון מוקדם ומדוקדק של סדר היום, שילוב נכון של ערכי גוף ונפש, ותיאום מוצלח בין צורכי היחיד, המשפחה והקהילה. אולם מובטחים אנו כי דווקא 'לפום צערא (=המאמץ) – אגרא' (אבות ה, כג). טעמו וראו.

ומה יפה יותר מלסיים בדבריו הקדושים של רבנו אברהם אבן-עזרא: 'על כן בְּרַךְ ה' את יום השבת ויקדשהו' (שמות כ, י). כי השם קידש זה היום וזימנו לקבל הנפשות תוספת חוכמה יותר מכל הימים [...] והנה השבת ניתנה להבין מעשי השם ולהגות בתורתו. וככה כתוב 'מזמור שיר ליום השבת [...] כי שמחתני ה' בפעלך' (תהילים צב, א ה). כל ימי השבוע אדם מתעסק בצרכיו, והנה זה היום ראוי להתבודד ולשבות בעבור כבוד השם'.